

تبیین مفهوم مسئولیت پذیری اسلامی و تجلی آن در کتب درسی ابتدایی

معصومه باقرزاده نجف آباد^۱، شیرین چورش بند^۲، زینب کنگری تازه کندی^۳، زهرا کنگری تازه کندی^۴؛ سودا علیزاده^۵

^۱ کارشناس علوم قرآن و حدیث، آموزگار آموزش و پرورش استان آذربایجان غربی / ارومیه ناحیه ۲ (نویسنده مسئول)

^۲ کارشناس مدیریت اجرایی، آموزگار آموزش و پرورش استان آذربایجان غربی / ارومیه ناحیه ۲

^۳ کارشناس ارشد علوم تربیتی، آموزگار آموزش و پرورش استان آذربایجان غربی / ارومیه ناحیه ۱

^۴ کارشناس زیست شناسی، آموزگار آموزش و پرورش استان آذربایجان غربی / ارومیه ناحیه ۲

^۵ کارشناس شیمی، آموزگار آموزش و پرورش استان آذربایجان غربی / ارومیه ناحیه ۲

چکیده

مسئولیت در عرفان اسلامی زاییده محبت و محبت ثانویه و منشأ گرفته از توحید است. حقیقت محبت ناشی از وحدت وجودی بین محب و محبوب است. هر چه شدت وجودی این وحدت بیشتر باشد یا درک بیشتر و عمیق تری از آن صورت پذیرد، رابطه محب و محبوب عمیق تر و به عبارتی عاشقانه تر می شود. بنابراین مفهوم مسئولیت در دیدگاه اسلامی بسیار متفاوت با سایر ادیان و دیدگاه های غربی است که ما در این پژوهش به دنبال این واقعیت بودیم که تا چه اندازه به مسئولیت پذیری دانش آموزانمان توجه کرده ایم؛ لذا پژوهش حاضر با هدف تبیین مفهوم مسئولیت پذیری اسلامی و تجلی آن در کتب درسی ابتدایی بود. روش پژوهش حاضر توصیفی از نوع تحلیل محتوای کمی بود. جامعه ی آماری پژوهش حاضر شامل کلیه ی کتب درسی دوره ی ابتدایی بود که از این میان با نظر اساتید و متخصصان با روش نمونه گیری هدفمند کتاب های تعلیمات اجتماعی پایه اول تا ششم به عنوان نمونه انتخاب شدند. واحد تحلیل؛ جملات، فعالیت ها، تصاویر، پرسش و پاسخ ها و کاربرگ های موجود در متن کتب درسی تعلیمات اجتماعی بود. در واحد ثبت؛ پس از مطالعه هر صفحه، مفاهیم مربوط به مؤلفه های مورد نظر، مشخص و در سیاهه های مربوطه وارد می شد. نتایج حاصل از پژوهش نشان داد که مجموعاً کتب درسی تعلیمات اجتماعی به زیر مؤلفه های خود، خدا، خلقت و اخلاقی توجه مناسب داشته است و به زیر مؤلفه های قانونی و سیاسی نگاهی متوسط و به زیر مؤلفه های زیستی و اقتصادی نگاهی ضعیف داشته است. نتایج جدول ۱ نمایانگر این موضوع بود که به تمامی ابعاد مسئولیت پذیری اسلامی نگاهی متعادل نشده است و به برخی از مفاهیم نگاهی متناسب و به برخی دیگر نگاهی ضعیف شده است که باید برنامه ریزان برنامه درسی به این موضوع توجه کافی داشته باشند. همچنین هرچند که به زیرمؤلفه های مسئولیت پذیری اسلامی نگاهی متعادل نشده است اما در این میان تعلیمات اجتماعی دوره اول (اول، دوم و سوم) بهتر از تعلیمات اجتماعی دوره دوم (چهارم، پنجم و ششم) در زمینه آموزش مسئولیت پذیری اسلامی عمل کرده است.

واژه های کلیدی: مسئولیت پذیری، اسلامی، کتب درسی، تحلیل محتوا

مقدمه:

از آنجایی که جوامع در حال پیشرفت نیازمند افرادی مسئول و خودکفا هستند، مهمترین و هدفمندترین بخش تربیت دانش‌آموزان باید متمرکز بر تربیت شهروندان مسئولیت‌پذیر باشد که این تربیت از طریق نظام تعلیم و تربیت رسمی شکل می‌گیرد و اثرات آن را به گونه‌ای همه جانبه می‌توان در ابعاد مختلف فکری، اجتماعی، مذهبی، هنری و اخلاقی آنان مشاهده کرد. اهمیت گرایش کودکان و نوجوانان برای رعایت ارزش‌های اخلاقی و اصول پذیرفته شده اجتماعی مانند احساس تعهد و در راس آن مسئولیت‌پذیری در جامعه امروزی بر کسی پوشیده نیست (کاظم‌پور؛ باباپور ۱۳۹۶). مسئولیت، زاده ارتباط و ارتباط ایجاد کننده حق و تکلیف است. گرچه حوزه روابط اجتماعی عینی‌ترین مصداق تحقق مسئولیت‌پذیری انسان است، اما این فراگیری شامل ارتباط با خدا، خود، سایر جانداران، غیرجانداران و محیط زندگی ... نیز می‌شود. در فرهنگ اسلامی مسئولیت‌پذیری^۱ ریشه در مسئولیت‌شناسی صحیح و توحیدی دارد. در نگاه توحیدی، مسئولیت‌شناسی و مسئولیت‌پذیری یکی از ویژگی‌های ذاتی نظام تکوین است. در فرهنگ اسلامی، انسان در برابر هر آنچه انجام داده، خواسته و ... به خاطر دو ویژگی خاص یعنی اختیار و عقل مسئولیت‌پذیر و به دنبال آن پاسخگو قلمداد می‌شود (دی‌آسمانی و تابعی، ۱۳۹۹).

در لغت «مسئولیت»، مصدر جعلی از مسئول ضمانت تعهد و مواخذه است و آنچه که انسان از وظایف و اعمال و افعال عهده دار و مسئول آن باشد و در اصطلاح حقوقی مسئولیت تعهد قانونی شخص بر رفع ضرری که به دیگری وارد کرده است آمده و در همین معنا لفظ ضمان را به کار برده‌اند و معنی آن هر نوع مسئولیت اعم از مسئولیت مالی و مسئولیت کیفری است؛ بنابراین در هر جایی که کسی مکلف به جبران خسارات دیگری است، در برابر او مسئولیت داشته و باید پاسخگو باشد. مسئولیت‌پذیری به عنوان تعهدی درونی از سوی فرد برای انجام مطلوب تمامی فعالیت‌هایی است که به وی سپرده شده است (رضازاده و صابری ۱۳۹۹). مسئولیت‌پذیری از آموزه های مهم ادیان الهی به ویژه دین اسلام است. دامنه مسئولیت‌پذیری در اسلام حوزه وسیعی را شامل می‌شود یک انسان مسلمان در قبال خدا، خود، جامعه و محیط زیست مسئول معرفی شده است (داداشی و همکاران ۱۳۹۷). از نظر مصباح یزدی (۱۳۹۵) مسئولیت‌پذیری در دو حوزه مربوط به گذشته و مسئولیت مربوط به آینده مورد توجه قرار می‌گیرد. مسئولیت مربوط به گذشته ناظر بر کارهایی است که فرد در گذشته انجام داده یا از انجام آن‌ها سرپیچی کرده است و مسئولیت نسبت به آینده ناظر بر وظایفی است که شخص در آینده باید انجام دهد. لذا مسئولیت دارای دو مرحله خواست (مسئولیت نسبت به آینده) و بازخواست (مسئولیت نسبت به گذشته) است. مسئولیت نسبت به مرحله خواست و بازخواست دارای سه شرط است: ۱) قدرت و توانایی (۲) علم و آگاهی و (۳) اختیار و اراده آزاد به نظر ایشان تخطی از مسئولیت اخلاقی، مستوجب مجازات است. برای برخی مسئولیت‌ها همچون مسئولیت در برابر خداوند، مجازاتی وجود دارد که نتایج آن مجازات و کیفر اخروی است. مسئولیت‌پذیری یکی از اساسی‌ترین ابزار موفقیت است. در واقع، قبول مسئولیت در زندگی نقطه آغاز تمام دستاوردهای بزرگ است؛ زیرا آدمی بدون پذیرش مسئولیت از تعیین اهداف زندگی اش نیز اجتناب می‌کند (حاجی‌زاده و آورجه، ۱۳۹۳)؛ بنابراین فرد در مرکز عالم قرار دارد و مسئول تمامی اعمال خود است.

می‌توان گفت که با توجه به دیدگاه افراد و جامعه، تعاریف متفاوتی از مسئولیت‌پذیری وجود دارد. برای مثال گروه کار ایالت کالیفرنیا به منظور تعریف مسئولیت‌پذیری بیان نمود که مسئولیت‌پذیری همان قدردانی از ارزش و اهمیت شخصی و داشتن شخصیت پاسخگو برای خود و عمل مسئولانه در ارتباط با سایرین است (گاوان، تاوتارک و دومان، ۲۰۱۶). اسمیت‌کیارای، لاتنگتون و پیجسل^۳ (۲۰۱۵) مسئولیت‌پذیری را به عنوان باورهای شخص درباره اینکه خودش ارباب زندگی خودش است،

^۱ Responsibility^۲ Güven, Öztürk & Duman^۳ Smithkirai, Longthong & Peijssel

معرفی می کنند. مرگلر و شیلد^۴ (۲۰۱۶) مسئولیت پذیری شخصی را توانایی تعیین و تنظیم افکار، احساسات و رفتار خود به همراه تمایل به پاسخگویی برای انتخاب های صورت گرفته و پیامدهای شخصی و اجتماعی ایجاد شده می دانند و حسن و لاند تامسون^۵ (۲۰۱۹) مسئولیت را نشان از تعهد وظیفه فرد می دانند که این احساس تعهد، یک ویژگی شخصیتی است و به صورت رفتارهای ثابت در مجموعه رفتارهای شخص نمایان می شود. ویلیام گلاسره^۶ (۲۰۱۲) مسئولیت پذیری را توانایی برآوردن نیازهای خود و پذیرفتن پیامد رفتارها به گونه ای که مانعی در جهت برآوردن نیازهای افراد جامعه نباشد عنوان می کند. مسئولیت پذیری علاوه بر اثرات اجتماعی در تمامی ابعاد دیگر نیز دارای اثرات مثبتی است. مسئولیت پذیری با پیشرفت تحصیلی کودکان تاثیر مستقیم دارد دانش آموزانی که مسئولیت پذیر باشند در درسهای خود موفق تر هستند؛ زیرا به تعهد خود عمل می کنند، با نظم هستند و هر چیزی را سر جای خود و سر وقت خود انجام می دهند. اگر کاری را قبول کنند سعی می کنند به بهترین نحو ممکن آن را انجام بدهند؛ در کارهای خود برنامه دارند و بدون برنامه کاری را انجام نمی دهند؛ برای وقت خود ارزش قائل هستند؛ به خود و دیگران احترام می گذارند و برای انجام کارها پشتکار بسیار خوبی دارند. دانش آموزان مسئولیت پذیر در برخورد با مشکلات راحت تر می توانند کنار بیایند و سریع تر می توانند راه حلی برای رفع مشکل خود پیدا کنند و کمتر دچار دغدغه و نگرانی می شوند. این دانش آموزان به خاطر انعطاف پذیری وقتی مشکلی برایشان به وجود می آید به جای غصه خوردن سریع با مشکلات زندگی و دغدغه های روزمره شان کنار می آیند و مشکلات را باعث قوی تر شدن خود می دانند. این دانش آموزان از این که بتوانند کاری که به آنها واگذار شده است را به نحو احسن انجام دهند، احساس خوشحالی و غرور می کنند (شمس؛ زرگرچی، ۱۳۹۹).

اما باید در نظر داشت که در نظام آموزشی متمرکز (از جمله نظام آموزشی ایران) بیشتر فعالیت های آموزشی و پرورشی مثل القای مسئولیت پذیری در راستای فرهنگ اسلامی در چارچوب کتاب درسی و محتوای آن انجام می شود (محمودی و ایمانی فر، ۱۳۹۹). از این نظر محتوای کتاب درسی به جهت نقشی که در تحقق اهداف ایفا می کند از اهمیت خاصی برخوردار است و تحلیل و بررسی این محتوا برای برنامه ریزی، تدوین، تغییر و روزآمد کردن نظام آموزشی اهمیتی مضاعف دارد (. تحلیل محتوا شامل یک تحلیل نظامدار از متن است. متون شامل هر نوع نوشته ای از قبیل کتاب، مجلات، نامه ها، صورتجلسات، نوشته های نامه های تلویزیونی، رونوشت مصاحبه و نوشته های میدانی است. در اغلب تحلیل های محتوایی نمودارهای کمی فراوانی را با هر یک از کلمات مشخص یا موضوعاتی که در متون آمده محاسبه می کند و سپس تحلیل های آماری را بر روی این فراوانی ها منتقل می سازند. در تحلیل محتوا ابتدا باید موضوع مورد مطالعه به دقت مشخص و معین شود. سپس جامعه آماری و جمعیت نمونه تعیین گردد. در مرحله بعد اثر یا آثاری که موضوع بحث هستند باید بارها مورد مطالعه قرار گیرد (ملکی، ۱۴۰۲).

در کل اینکه در پژوهش های گذشته به بعد مسئولیت پذیری دانش آموزان توجه شده است اما آموزش و پرورش دانش آموزان و کودکان مسئولیت شناس و مسئولیت پذیر باید مطابق با فرهنگ دین اسلام باشد؛ زیرا در غیر این صورت تطابقی با جامعه نخواهد داشت و نتیجه عکسی در پی خواهد داشت. همچنین با توجه به متمرکز بودن نظام آموزشی ایران و در نظر گرفتن این نکته که عمده محتواهای آموزشی از طریق کتب درسی به کودکان منتقل می شود، بنابراین در پژوهش حاضر به دنبال بررسی میزان تجلی مفهوم مسئولیت پذیری اسلامی در کتب درسی ابتدایی بودیم.

^۴ Mergler & Shield

^۵ Hassan & Lund-Thomsen

^۶ Glasser

مفهوم شناسی مسئولیت پذیری اسلامی

مسئولیت در عرفان اسلامی زاییده محبت و محبت ثانویه و منشأ گرفته از توحید است. حقیقت محبت ناشی از وحدت وجودی بین محب و محبوب است. هر چه شدت وجودی این وحدت بیشتر باشد یا درک بیشتر و عمیق تری از آن صورت پذیرد، رابطه محب و محبوب عمیق تر و به عبارتی عاشقانه تر می شود. عشق اصیل و حقیقی در اوج به وحدت وجودی رسیدن با معشوق حادث می شود و هر کاری که از جانب عاشق در راه معشوق انجام می گیرد، عین محبت و فارق از شائبه های منت خواهد بود. در این حال، عاشق عمیقاً در قبال معشوق احساس مسئولیت می کند و این مسئولیت را نه مسئولیت و تکلیف، بلکه مشق عاشقانه خود میداند و با افتخار انجام آن را بر عهده گرفته و حتی خواستار آن نیز می شود؛ چنانکه آیه ی شریفه ی «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» (الذاریات، آیه ۵۶) به این حقیقت اشاره می کند. گرچه عالی ترین سطح مسئولیت پذیری عارفانه و عاشقانه انسانی بین کامل ترین عباد خدا حضرت محمد و اهل بیت ایشان علیهم السلام با حق تعالی تحقق یافته است، اما مراتب نازلتر و دنیایی آن همچون رابطه عاشقانه مادر در قبال فرزندش نیز شمه ای از همین ارتباط وجودی می باشد (دی آسمانی و تابعی، ۱۳۹۹). در این حالت انجام تکلیف و مسئولیت در قبال طرف مقابل خدا فرزند و مشقتی به دنبال ندارد بلکه به دلیل ادراک وحدت وجودی بین طرفین ارتباط، از روی رغبت و میل و حتی بدون فکر کردن در مورد تعهد به انجام آن تحقق می یابد؛ لذا هر چه انسان درک عمیق تری از وحدت وجودی خود با خدا، خود، سایر انسان ها، جانداران و جمادات عالم داشته باشند عارفانه تر به مسئولیت های خود عمل کرده و پایبندی او بدون نیاز به تذکرات بیرونی و بهره گیری از اجبار قانون های اجتماعی تحقق پیدا می کند (نورتودت، ۲۰۱۰).

معنی مسئولیت پذیری در اسلام با سایر ادیان و دیدگاه های دیگر مانند روانشناسی بسیار متفاوت است که در ادامه نظر دو روانشناس آورده شده است که با مقایسه دیدگاه آنان پی می بریم که چرا باید مدل اسلامی - ایرانی را در دانش آموزان نهادینه کنیم:

دیدگاه فروید: از دیدگاه فروید انسان مسئول اعمال و رفتار نیست، بلکه تمام رفتارها به وسیله نیروهایی که از درون انسان قرار دارند، تعیین می شوند. او وجود اراده و آزادی را در انسان نفی می کند و او را تابع محدودیت های اجتماعی یا عوامل جبری می داند. انسان به وسیله غریزی ناخودآگاه که تا حدود زیادی بر منطق او تسلط داشته اند هدایت می شود. اگر این نیروها به سطح آگاهی آورده شوند تحت کنترل درمی آیند (شولتز و شولتز، ۲۰۱۶).

دیدگاه آدلر: آدلر به مسئولیت فردی و هم مسئولیت اجتماعی تأکید دارد. آدلر فرد را به عنوان یک کل در نظر می گیرد و تأکید بر اهمیت فردی با اجتماع دارد و انسان خلاق جهت دار است و برای سرنوشتش مسئول می باشد و مسئولیت از نظر آدلر تأکید بر کوشش برای برتری جستجوی ارزش ها و معنادار بودن زندگی است. از دید آدلر انسان موجودی خلاق، انتخابگر اجتماعی، مسئول و در حال شدن است. او نه خوب و نه بد است و ماهیتش در جامعه شکل می گیرد و تکامل او در واقعیت بخشیدن به خویش است. انسان در مقام موجودی انتخابگر میتواند هم محیط بیرونی و هم محیط درونی را شکل دهد. انسان در نظر آدلر مرکز خلاقیت زندگی و جهان است و انسان به وجود آورنده خویش است و طبیعت انسان را نمی توان با بررسی پدیده های مجزا از هم شناخت، بلکه باید او را به صورت یک کل پویا مورد بررسی و شناسایی قرار داد (شولتز و شولتز، ۲۰۱۶).

^۷ Nortvedt

^۸ Schultz & Schultz

پیشینه پژوهش

بررسی پیشینه پژوهشی حاکی از آن است که در پژوهش های قبلی به بعد دینی و اسلامی مسئولیت پذیری که مطابق با فرهنگ اسلامی- ایرانی ما است توجه نشده است و پژوهش حاضر نیز در پی پرکردن این شکاف پژوهشی است. اما به هر حال به برخی از این پژوهش ها در ادامه آورده شده است:

هاشمی (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان تحلیل محتوای کتاب فارسی هفتم از حیث توجه به مسئولیت پذیری و خودباوری نشان داد که کم تر از نیمی از کتاب های مورد بررسی به مسئولیت پذیری و خودباوری توجه کرده اند که البته از بین این دو مقوله مسئولیت پذیری مورد توجه بیشتری قرار گرفته است. از بین ریزمؤلفه های مسئولیت پذیری، به وظیفه شناسی بیش ترین و به بهانه نیاوردن کم ترین توجه صورت گرفته است و در بین ریزمؤلفه های خودباوری، به مثبت اندیشی بیش ترین و به حس رضایت از خود، کم ترین میزان توجه شده است. مرادی (۱۴۰۰) در پژوهشی نشان داد که محتوای کتاب فارسی پایه ششم به طور متعادل و متوازن و به موضوع مشارکت اجتماعی، استقلال طلبی، مسئولیت پذیری و خودباوری آنگونه که باید باشد نپرداخته است. با توجه به یافته ها و بر اساس داده های حاصل از فرم های تحلیل محتوا، مرادی (۱۴۰۰) در پژوهش خودش نتیجه گرفت که کتاب فارسی ششم نسبت به سایر کتب در زمینه های مشارکت اجتماعی، استقلال طلبی، مسئولیت پذیری و خودباوری توجه کمتری نموده اند. خلیلی و همکاران (۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان «مسئولیت پذیری در تراز انقلاب اسلامی مبتنی بر اندیشه مقام معظم رهبری (مدظله العالی)» نشان دادند که برای مسئولیت پذیری در تراز انقلاب اسلامی باید بر مولفه های چهار محور اساسی «بایدهای فردی مسئولان»، «مطالبه های مسئولیتی از مسئولان»، «بایدهای فردی جوانان» و «مطالبه های مسئولیتی از جوانان» متمرکز باشد. همچنین نگاه مقام معظم رهبری در واگذاری مسئولیت تاکید بر استفاده از جوانان و تابعی از میزان پایداری به شعائر و ارزش های دینی، انقلابی و ملی، حرکت بر پایه عدالت محوری و تلاش برای تأمین رفاه امنیت مردم و کشور است. کاظمی، رنج دست و چوپقلو (۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان «طراحی و اعتباریابی الگوی مطلوب مسئولیت پذیری دینی دانش آموزان در برنامه درسی دوره ابتدایی» نشان دادند که الگوی مطلوب برنامه درسی مسئولیت-پذیری بر اساس مبانی نظری و برنامه درسی متشکل از سه بخش ابعاد (اجتماعی، اخلاقی، قانونی، محیط زیست و سیاسی)، مقوله های اصلی (شناختی، عاطفی (احساسی)، خلاقیت و مهارت)، و عناصر ده گانه اکر است. همچنین در پژوهش های خارجی نیز به موضوع مسئولیت پذیری دانش آموزان با توجه به فرهنگ و الگوی متناسب با جامعه تأکید فراوانی شده است. مرور پژوهش های خارجی نیز مشخص می سازد که حرکت مدارس و فعالیتهای آموزشی و تربیتی آنها در مسیر توسعه و پیشرفت جامعه و فرد است و مدرسه به عنوان محلی برای تمرین عملی مشارکت مدنی و ایجاد حس مسئولیت پذیری در افراد است (تورکهرامان؛ ۲۰۱۵ و هودا؛ همکاران، ۲۰۱۸).

روش پژوهش:

روش پژوهش حاضر توصیفی از نوع تحلیل محتوای کمی می باشد. جامعه ی آماری پژوهش حاضر شامل کلیه ی کتب درسی دوره ی ابتدایی می باشد که از این میان با نظر اساتید و متخصصان با روش نمونه گیری هدفمند کتاب های تعلیمات اجتماعی به عنوان نمونه انتخاب شدند. واحد تحلیل؛ جملات، فعالیت ها، تصاویر، پرسش و پاسخ ها و بیشتر بدانید موجود در متن کتب

^۱ Turkkahraman

^۲ Huda

تعلیمات اجتماعی بود. در واحد ثبت؛ پس از مطالعه هر صفحه، مفاهیم مربوط به مؤلفه های مورد نظر، مشخص و در سیاهه های مربوطه وارد می شد.

ابزار پژوهش

سیاهه ثبت داده ها: در پژوهش حاضر جهت ترسیم سیاهه ثبت داده ها جهت استفاده در تحلیل محتوا و مشخص نمودن مؤلفه های مسئولیت پذیری اسلامی از پژوهش های موجود در این زمینه استفاده شد که سیاهه آن در زیر آمده است:

جدول ۱: ابعاد مسئولیت پذیری اسلامی

مؤلفه های اصلی	خدا	خود	خلقت	زیستی	قانونی و سیاسی	اخلاقی	اقتصادی
نشانه ها	دعا، نیایش، احساس نیاز به خالق، اصول و فروع دین و...	امانت داری از خود، محافظت، بهداشت، نکات فردی، جهد و تلاش شناختی و رفتاری	عدالت، تعاون، همکاری، احترام، جهد و کوشش اجتماعی، درک معضلات اجتماعی، تعهد، نوع دوستی و ...	اهمیت به محیط پیرامون، ملاحظیات محیط زیستی مانند آسیب نرساندن و کمک به توسعه فضای سبز و...	پایبندی به قوانین و هنجارها، اجتناب از تخلف، ایفای نقش شهروند و آگاهی قانونی، انجام عمل های مسئولانه، شرکت فعال سیاسی، پیروی از قوانین و استانداردها	پذیرش گوناگونی های فرهنگی و فردی، درک تفاوت های فردی، احترام به حقوق و احساسات دیگران، خودسازی، پیروی از ارزش های جمعی و سنت ها	آگاهی از صرفه جویی در انرژی، مقاومت اقتصادی، بودجه، هزینه، پس انداز

در نهایت این که به منظور اطمینان از ثبات اندازه گیری سیاهه ثبت داده ها پس از شمارش اولیه تعداد مؤلفه ها توسط پژوهشگران، این سیاهه در اختیار متخصص تحلیل محتوا قرار گرفت تا ۳۰ درصد کتاب درسی مطالعات اجتماعی را مورد ارزیابی مجدد قرار دهند. در موارد دارای ابهام از نظر متخصص سوم استفاده شد. برای میزان ضریب پایایی از روش پایایی ثبت فراوانی رفتار به صورت زیر استفاده شد.

$$\text{ضریب پایایی} = \frac{\text{کوچکترین فراوانی ثبت شده}}{\text{بزرگترین فراوانی ثبت شده}} \times 100$$

شمارش انجام گرفته توسط دو ارزیاب (پژوهشگران تحقیق و متخصص تحلیل محتوا) از ۳۰٪ کتاب درسی تعلیمات اجتماعی پایه اول تا ششم (تا صفحه ۴۲)؛ حاکی از ضریب پایایی ۰/۸۳ می باشد و پایایی ابزار پژوهش مورد تأیید واقع می شود. همچنین روایی ابزار پژوهش توسط متخصصین تحلیل محتوا مورد تأیید قرار گرفت.

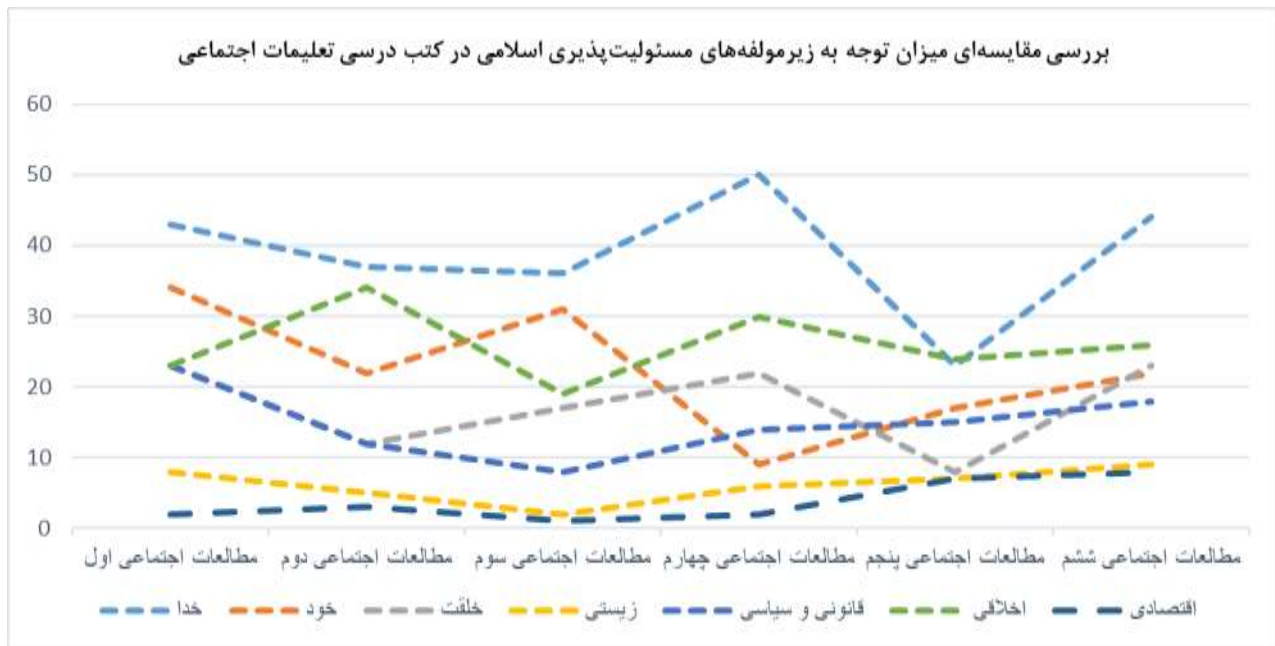
یافته‌های پژوهش

میزان توجه به مسئولیت‌پذیری اسلامی در محتوای کتب درسی تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی تا چه اندازه است؟ برای پاسخ‌گویی به این سؤال که محتوای کتاب درسی تعلیمات اجتماعی تا چه اندازه به مسئولیت‌پذیری اسلامی دانش‌آموزان توجه کرده است به تحلیل محتوای کتب مذکور پرداختیم و واحدهای ثبت را در جدول ۱ وارد نمودیم:

جدول ۲: میزان توجه به مسئولیت‌پذیری اسلامی در محتوای کتب درسی تعلیمات اجتماعی

ردیف	کتاب	خدا	خود	خلقت	زیستی	قانونی و سیاسی	اخلاقی	اقتصادی
۱	تعلیمات اجتماعی اول	۴۳	۳۴	۲۳	۸	۲۳	۲۳	۲
۲	تعلیمات اجتماعی دوم	۳۷	۲۲	۱۲	۵	۱۲	۳۴	۳
۳	تعلیمات اجتماعی سوم	۳۶	۳۱	۱۷	۲	۸	۱۹	۱
۴	تعلیمات اجتماعی چهارم	۵۰	۹	۲۲	۶	۱۴	۳۰	۲
۵	تعلیمات اجتماعی پنجم	۲۳	۱۷	۸	۷	۱۵	۲۴	۷
۶	تعلیمات اجتماعی ششم	۴۴	۲۲	۲۳	۹	۱۸	۲۶	۸
جمع (۸۳۱)		۲۳۳	۱۸۷	۱۰۵	۳۷	۹۰	۱۵۶	۲۳
درصد		۰/۲۸	۰/۲۳	۰/۱۳	۰/۴	۰/۱۱	۰/۱۹	۰/۲

با نگاهی به جدول ۱ سریعاً متوجه می‌شویم که مجموعاً کتب درسی تعلیمات اجتماعی به زیر مؤلفه‌های خود، خدا، خلقت و اخلاقی توجه مناسب داشته است و به زیر مؤلفه‌های قانونی و سیاسی نگاهی متوسط و به زیر مؤلفه‌های زیستی و اقتصادی نگاهی ضعیف داشته است. جدول ۱ نمایانگر این موضوع است که به تمامی ابعاد مسئولیت‌پذیری اسلامی نگاهی متعادل نشده است و به برخی از مفاهیم نگاهی منایب و به برخی دیگر نگاهی ضعیف شده است که باید برنامه ریزان برنامه درسی به این موضوع توجه کافی داشته باشند. همچنین جدول ۱ نمایانگر این موضوع است که با ارتقاء پایه دانش‌آموزان به تدریج از شدن آموزش مسئولیت‌پذیری اسلامی کاسته شده است به صورتی که در پایه اول تا سوم به مفاهیم خود-خدا-خلقت-سیاسی و قانونی توجه مناسبی شده است اما در پایه‌های چهارم تا ششم از این شدت کاسته شده است. همچنین شایان ذکر است که با نگاهی به زیر مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اسلامی متوجه خواهیم شد که زیرمؤلفه خدا دارای بیشترین تعداد فراوانی با تعداد ۲۳۳ مورد است و زیرمؤلفه‌های اخلاقی، خود و خلقت در جایگاه بعدی هستند و زیرمؤلفه‌های زیستی و اقتصادی دارای کمترین تعداد فراوانی با ۲۳ و ۳۷ مورد هستند.

نمودار ۱: بررسی مقایسه‌ای میزان توجه به زیرمؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اسلامی در کتب درسی تعلیمات اجتماعی

نمودار ۱ نیز به خوبی نشان می‌دهد که به زیرمؤلفه‌های خدا، خلقت، خود توجه مطلوبی شده است و به زیرمؤلفه‌های زیستی و اقتصادی توجه بسیار ضعیفی شده است و نیز از نظر تعادل آموزش مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اسلامی با اشکال جدی رو به رو است.

مقایسه کتب درسی تعلیمات اجتماعی ابتدایی با هم، در میزان توجه به مسئولیت‌پذیری اسلامی

برای پاسخ‌گویی به این سؤال که هر یک از کتب درسی تعلیمات اجتماعی در آموزش مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اسلامی تا چه اندازه موفق عمل کرده‌اند ریال از نمودار مقایسه‌ای زیر استفاده شد:

نمودار ۲: مقایسه کتب درسی تعلیمات اجتماعی ابتدایی با هم، در میزان توجه به مسئولیت پذیری اسلامی

نمودار ۲ نیز به خوبی نشان می‌دهد که به زیرمؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اسلامی نگاهی متعادل نشده است اما در این میان تعلیمات اجتماعی دوره اول (اول، دوم و سوم) بهتر از تعلیمات اجتماعی دوره دوم (چهارم، پنجم و ششم) عمل کرده است.

بحث و نتیجه

هدف کلی آموزش و پرورش در هر جامعه این است که هر فرد را طبق الگوی اعتقادات و ارزشهای فرهنگی، دینی، اجتماعی و سیاسی خود تربیت کند و انسانی متناسب و شایسته آن جامعه تحویل دهد. مسئولیت‌پذیری یکی از اهداف فرهنگی و اجتماعی مهم تعلیم و تربیت است که در آموزه‌های دین اسلام نیز بر آن تأکید شده است. هدف مهمی که آموزش و پرورش برای تربیت نسل‌های آینده دارد، نهادینه نمودن مسئولیت‌پذیری افراد است تا مسئولیت‌های مختلف را در زندگی خود در ابعاد جامعه، خانواده و خود ایفا نمایند (کاظمی و همکاران، ۱۴۰۱). مسئولیت‌پذیری با توجه به دیدگاه، جامعه و ادیان الهی می‌تواند معانی متفاوتی داشته باشد که در نظام آموزشی ایران باید دانش آموزان بر اساس فرهنگ اسلامی تربیت و پرورش شوند. بنابراین در پژوهش حاضر پس از تبیین مفهوم مسئولیت‌پذیری اسلامی به تحلیل محتوای کتب درسی دوره ابتدایی در میزان توجه به این مفهوم پرداخته شد. نتایج حاصل از پژوهش با پژوهش‌های هاشمی (۱۴۰۰)؛ مرادی (۱۴۰۰)؛ تورکهرمان (۲۰۱۵)؛ و هودا و همکاران (۲۰۱۸) همخوانی دارد. نتایج حاصل از پژوهش نشان داد که مجموعاً کتب درسی تعلیمات اجتماعی به زیر مؤلفه‌های خود، خدا، خلقت و اخلاقی توجه مناسب داشته است و به زیر مؤلفه‌های قانونی و سیاسی نگاهی

متوسط و به زیر مؤلفه های زیستی و اقتصادی نگاهی ضعیف داشته است. نتایج جدول ۱ نمایانگر این موضوع بود که به تمامی ابعاد مسئولیت پذیری اسلامی نگاهی متعادل نشده است و به برخی از مفاهیم نگاهی متناسب و به برخی دیگر نگاهی ضعیف شده است که باید برنامه ریزان برنامه درسی به این موضوع توجه کافی داشته باشند.

همچنین هرچند که به زیرمؤلفه های مسئولیت پذیری اسلامی نگاهی متعادل نشده است اما در این میان تعلیمات اجتماعی دوره اول (اول، دوم و سوم) بهتر از تعلیمات اجتماعی دوره دوم (چهارم، پنجم و ششم) در زمینه آموزش مسئولیت پذیری اسلامی عمل کرده است.

آینده، نیازمند انسان هایی مسئول با توانایی انتخاب بیشتر است، کسی که بتواند بر اساس احتیاج خود نه بر اساس طرح ریزی دیگران برای خود برنامه ریزی کند (دهقان منشادی، بابری و همتی، ۱۴۰۲). گلاس (۲۰۱۲) در نظریه خود بیان می دارد افراد برای برخورداری از احساسات بهتر نسبت به زندگی باید مسئولیت پذیر باشند. با اندکی تعمق می توان دریافت علت اصلی بی توجهی به دردها و نابسامانی ها نداشتن نظارت عمومی و وجود تکیه گاه های فکری خطرناک نیست، بلکه ناشی از بی مسئولیتی یا فرار از مسئولیت و شانه خالی کردن از زیر بار آن است؛ بنابراین امروزه چه بسا افرادی را شاهدیم که از خود سلب مسئولیت می کنند تا از کشمکش های ذهنی خود را رهایی بخشند و از قید تلاش ها و فعالیت های خسته کننده نجات دهند (البرزی، بنیسی، زمردی، ۱۴۰۰). حال آنکه اگر در هر جامعه و تمدنی سعی بر آن باشد که در کنار دانش آموزی مهارت آموزی و از آن جمله مسئولیت پذیری نیز گنجانده شود. می توان به پیشرفت و ترقی آن جامعه دل بست. مسئولیت پذیر بودن اعضای یک جامعه، می تواند آینده ای روشن برای آن جامعه و ملتش رقم زند. با توجه به اینکه یکی از دوران طلایی زندگی، دوران آموزش ابتدایی است؛ می توان آموزش صحیح مسئولیت پذیری را از این زمان و در مدارس ابتدایی، به عنوان یکی از مهمترین بخشهای تربیت آینده سازان کشور آغاز کرد و این مهم زمانی میسر می شود که الگویی برای رشد مسئولیت پذیری وجود داشته باشد که این الگو در جامعه ایران باید بر اساس الگوی اسلامی باشد. متأسفانه نتایج حاصل از پژوهش نشان داد که کتب درسی تعلیمات اجتماعی در زمینه آموزش مسئولیت پذیری زیستی و اقتصادی بسیار ضعیف عملکردند که باید مورد توجه و بازبینی جدی قرار بگیرند. در کشور ما متأسفانه تاکنون به مسئله سواد اقتصادی و آموزش آن به کودکان توجه جدی نشده است. وجود پرونده های فراوان مربوط به دعاوی مالی و اقتصادی، نابسامانی اقتصادی، عدم مقابله با تحریم های موجود، نقش پررنگ مشکلات مالی و اقتصادی در مسائل اجتماعی و مثال های زیادی از این دست نشان از ضعف سواد و دانش اقتصادی دانش آموزان است که در بزرگسالی نیز باقی مانده است (روشندل، امیری و طغیانی، ۱۳۹۷). همچنین وضعیت زیست محیطی و عدم توجه به محیط پیرامون نیز از مشکلات جدی جامعه ما است که نمود آن در جامعه مشهود است.

در پژوهش حاضر کتب تعلیمات اجتماعی اول تا ششم به عنوان نمونه انتخاب شدند؛ بنابراین قابلیت تعمیم به سایر کتب را ندارند و پیشنهاد می شود که سایر کتب درسی در سایر مقاطع دیگر نیز مورد تجزیه و تحلیل قرار بگیرد. همچنین به برنامه ریزان برنامه درسی پیشنهاد می شود که توازن و تعادل را در آموزش تمامی زیرمؤلفه های مسئولیت پذیری اسلامی را رعایت کنند و در آموزش مسئولیت پذیری زیستی و اقتصادی مورد بازبینی جدی قرار بگیرد.

منابع:

۱. قرآن الکریم
۲. دی آسمانی، امید و تابعی، سیدضیاء الدین (۱۳۹۹). مبانی دینی مسئولیت شناسی و مسئولیت پذیری در نظام آموزشی. طب و تزکیه، ۲۹(۴)، ۳۱۶-۳۲۷.
۳. روشندل، آرمان؛ امیری، هادی و طغیانی، مهدی. (۱۳۹۷). سواد مالی و ضرورت سنجش آن در نظام نوین آموزشی؛ مطالعه موردی شهرستان شهرضا. رویکردهای نوین آموزشی، ۱۳(۱)، ۶۷-۸۶.

۴. هاشمی، محدثه. (۱۴۰۰). تحلیل محتوای کتاب فارسی هفتم از حیث توجه به مسئولیت پذیری و خودباوری. پژوهش در آموزش زبان و ادبیات فارسی، ۲(۴)، ۵۶-۷۱.
۵. کاظم پور، اسماعیل و باباپور واجاری، مریم (۱۳۹۶) «تاثیر آموزش صلح بر مسئولیت پذیری دانش آموزان». رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، ۳۲، ۶۵-۸۲.
۶. شمس، زهرا و زرگرچی، سیدعباس (۱۳۹۹). «نقش فضای سبز محیط مدرسه در مسئولیت پذیری». روانشناسی و علوم رفتاری/ایران، ۲(۳)، ۱۱۵-۱۲۲.
۷. مرادی، فریبرز (۱۴۰۰) «تحلیل محتوای کتاب درسی فارسی پایه ششم ابتدایی از حیث توجه به مشارکت اجتماعی، استقلال طلبی، مسئولیت پذیری و خودباوری». همایش ملی پژوهش های حرفه ای روانشناسی و مشاوره با رویکرد از نگاه معلم. میناب: دانشگاه هرمزگان.
۸. خلیلی، ابراهیم؛ باقری هشی، مهدی؛ ساوه درودی، مصطفی و علیزاده، حشمت (۱۴۰۱). مسئولیت پذیری در تراز انقلاب اسلامی مبتنی بر اندیشه مقام معظم رهبری (مدظله العالی). مطالعات دفاعی/استراتژیک، ۲۰(۸۷)، ۲۱۱-۲۴۴.
۹. رضازاده زوارم، محمد و صابری، انیسه (۱۳۹۹)، "اخلاق عملی امام خمینی (رحمت الله علیه) الگویی برای مردمی شدن مسئولان"، پژوهشنامه/ورمزد، ۵۳(ضمیمه شماره ۲)، ۱۸۳-۱۵۲.
۱۰. داداشی، فاطمه؛ صفارحیدری، حجت و شریفزاده، حکیم السادات (۱۳۹۷)، "اصول و روش های تربیتی مسئولیت-پذیری در آموزه های اسلامی"، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۶(۴۱)، ۱۸۰-۱۵۵.
۱۱. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۵). "فلسفه اخلاق". تحقیق و نگارش احمدحسین شریفی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی نشر بین الملل.
۱۲. محمودی، سیروس و ایمانی فر، حمیدرضا (۱۳۹۹). «تحلیل محتوای کتاب های درسی دوره ابتدایی از نظر توجه به اهداف تربیت اجتماعی نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران». اسلام و علوم اجتماعی، ۱۲(۲۳)، ۲۶۳-۲۸۴.
۱۳. ملکی، حسن (۱۴۰۲). تحلیل محتوای کتاب های درسی. تهران: انتشارات آبیژ.
۱۴. دهقان منشادی، منصور؛ بابری، راضیه و همتی، حمیده. (۱۴۰۲). طراحی الگوی رشد مسئولیت پذیری دانش آموزان مدارس ابتدایی بر اساس نظریه داده بنیاد. مطالعات آموزشی و آموزشگاهی، ۱۲(۱)، ۴۷۸-۴۵۱.
۱۵. البرزی، زهرا؛ بنیسی، پریناز و زمردی، سعیده (۱۴۰۰). اثربخشی آموزش مبتنی بر تعهد و پذیرش بر مسئولیت پذیری و شادکامی دانشجویان علم و صنعت. رویکردی نو در علوم تربیتی، ۳(۱)، ۱۹-۱۲.
۱۶. حاجی زاده، مهین و آورجه، محی الدین (۱۳۹۳). مسئولیت پذیری اجتماعی در قرآن کریم با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی در المیزان. قرآن در آینه پژوهش، ۱(۱)، ۱۵۶-۱۲۳.
۱۷. Nortvedt, P. (2010). Needs, closeness and responsibilities. An inquiry into some rival moral considerations in nursing. *Nursing Philosophy*, 2, 112-21.
۱۸. Güven, S., Öztürk, A., & Duman, S. N. (2016). Needs analysis of responsibility curriculum for primary school students. *Educational Research and Reviews*, 11(19), 18-31.
۱۹. Schultz DP, Schultz SE. (2016). Theories of personality (11th Ed.). Belmont, CA: Wadsworth.
۲۰. Huda, M., Jasmi, K. A., Alas, Y., Qodriah, S. L., Dacholfany, M. I., & Jamsari, E. A. (2018). Empowering civic responsibility: Insights from service learning. In *Engaged Scholarship and Civic Responsibility in Higher Education* IGI Global.
۲۱. Turkkahraman, M. (2015). Education, teaching and School as a Social Organization. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 186, 381-387.
۲۲. Smithkirai, C., Longthong, N., & Peijsel, C. (2015). Effect of using movies to enhance personal responsibility of university students. *Asian Social Science*, 11(5), 1-9.

۲۳. Mergler, A., & Shield, P. (2016). Development of the Personal Responsibility Scale for adolescents. *Adolescence*, 51(6), 50-57.
۲۴. Hassan, A., & Lund-Thomsen, P. (2019). Multi-stakeholder initiatives and corporate social responsibility in global value chains: Towards an analytical framework and a methodology. In *Corporate Social Responsibility: Concepts, Methodologies, Tools, and Applications* IGI global.